

Відображення концептуальної картини світу комбінувальними формами

*Роботу виконано на кафедрі іноземних мов
ВНУ ім. Лесі Українки*

Статтю написано з позиції й сучасної когнітивної лінгвістики та присвячено аналізу одного з основних шляхів вербалізації знань в англійській мові, а саме термінологічному словотворенню за допомогою комбінувальних форм. Об'єктом дослідження стали когнітивні категорії основного складу концептуальної картини світу.

Ключові слова: комбінована форма, когнітивна категорія, концепт.

Круглій Е. Р. Отображение концептуальной картины мира комбинирующими формами. Статья написана с позиций современной когнитивной лингвистики и посвящена анализу одного из основных путей вербализации знаний в английском языке, а именно терминологическому словообразованию с участием комбинирующих форм. Объектом исследования стали когнитивные категории основного состава концептуальной картины мира.

Ключевые слова: комбинирующая форма, когнитивная категория, концепт.

Kruhlij O. R. Mapping of Conceptual Worldview by Means of Combining Forms. The article deals with the main tendencies of nomination in modern English by means of the combining forms from the position of cognitive linguistics. The analysis of the main cognitive categories is proposed.

Key words: combining form, cognitive category and concept.

Постановка наукової проблеми та її значення. У центрі уваги когнітивної лінгвістики перебувають питання репрезентації знань про світ і роль мови та її окремих одиниць в організації цих знань. В останні десятиріччя нові перспективи в розвитку дериватології пов'язують саме з когнітивною наукою, під впливом якої особливо інтенсивно проходить становлення нової парадигми знань у цій царині [1; 2; 5; 6; 10; 12]. Словотвірні категорії під новим кутом зору розглядають ті мовознавці, які вважають їх цінним матеріалом для подальшого вивчення проблем концептуалізації та категоризації у межах мовної свідомості. Питання про те, як мова допомагає сегментувати, категоризувати навколишню дійсність та суспільний досвід її носіїв, завжди було в центрі уваги вчених [11; 13].

При когнітивному підході визнають особливу роль мовної одиниці, що полягає в її здатності фіксувати й відтворювати у свідомості людини осмислений нею фрагмент дійсності, вказувати на нього, відсилати до нього, збуджувати у свідомості всі пов'язані з ним знання – і мовні, і немовні, – й оперувати цим фрагментом у процесах розумової та мовленнєво-розумової діяльності. Через цей факт у сучасній лінгвістиці на перший план висуюють завдання реконструкції концептуальної репрезентації вербалізованих, виражених мовними засобами знань та аналіз способів їхньої лінгвальної об'єктивації. Отже, недостатньо глибокий і односторонній аналіз однієї з елементних підсистем сучасного англійського словотвору та термінотворення – комбінувальних форм – уже не відповідає потребам сьогодення і значною мірою обмежує та звужує коло актуальних когнітивних питань.

Метою дослідження є визначення когнітивної інформації дериваційних формантів, у нашому випадку – комбінувальних форм. Мета роботи зумовлює вирішення такого **завдання**: типологізувати комбінувальні форми та деривати з цими формантами щодо когнітивних категорій і концептів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як відомо, мова – це особлива знакова система, що кодує у знаковій формі те, що перебуває поза її межами. Усі мовні елементи – це мовні репрезентанти, що активізують саме ті сутності, знаковими замінниками яких вони є, та відтворюють у пам'яті людини пов'язані з ними концепти. У нашій роботі термін “концепт” ми розуміємо широко, зараховуючи до цього поняття різносубстратні одиниці оперативної свідомості людини, якими є уявлення, гештальти, поняття, що репрезентують різні рівні розумової абстракції [13, 58]. Концепт – це “будь-яка дискретна змістовна одиниця колективної свідомості, яка відображає предмет реального або ідеального світу і зберігається в національній

пам'яті носіїв мови у вербально-позначеному вигляді" [3, 28]; одиниця знання, що відтворює зміст досвіду, результати всієї людської діяльності та процесів пізнання світу.

У лінгвістичній літературі прийнято вважати, що найкращим способом опису та визначення природи концепту є саме мова. Мова – форма існування розумової діяльності людини, адже вона відображає пізнання та є головним засобом вираження думки. На сучасному етапі мову розглядають як одну з головних та нерозривних складових частин загальної когнітивної організації людини [4, 25]. Звідси випливає, що саме лінгвістика має зайняти вагоме місце в когнітології, адже знання мови, її об'єктів тісно пов'язані з когніцією і є її складником. Мова є головною та нерозривною складовою частиною когнітивної системи людини. Під цим лінгвісти розуміють вивчення ментальних процесів через репрезентовані в мові форми [4, 66].

Концепти утворюють ієрархічно організовану концептосферу і загальнонаціональної мови, й особистих когнітивних структур та є суб'єктно-об'єктивними сутностями, в яких представлено об'єктивну реальність і саму людину, наділену спеціальним когнітивним механізмом для обробки інформації про навколишню дійсність [8, 8]. З одного боку, людина опановує мову, зокрема її словниковий запас, і приєднується тим самим до колективного досвіду мовної спільноти, серед якої вона проживає, та людства загалом.

Слід зазначити, що в сучасній лінгвістиці розрізняють прості концепти, які представлені одним словом або словотвірним елементом, та складні – компоненти словосполучень і речень. Чим простіший концепт, який передає та чи інша одиниця мови, тим пліднішим він може виявлятися у подальшій концептуалізації світу [4, 13]. Мовну одиницю вибирають у кожному конкретному випадку залежно від того, наскільки вдало ця концептуалізація виступає як один із найважливіших процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в усвідомленні інформації, задовольняє її семантичні характеристики. Концепт відіграє роль посередника між мовними об'єктами та дійсністю. Концепти, що є власне інформацією про значення, зберігаються у семантичній пам'яті людини [7, 39].

Отже, концепт – це все, що ми знаємо про об'єкт [14, 97]. Розуміння концепту передбачає чітку систему знань, що ґрунтується на співвідношенні двох динамічних структур: когнітивної та комунікативної. У когнітивній лінгвістиці поняття вербалізованого (мовного) концепту є базовим терміном і стосується будь-якої оперативної одиниці мислення, що може набувати або не набувати чіткої логічної форми [9, 153]. О. П. Воробйова вважає, що концепт – це одиниця пізнання світу, цілісне утворення особливого типу, якому властива здатність повторюватися, змінюватися та відбивати людський досвід [6, 33].

У сучасній лінгвістиці головним методом моделювання структур для представлення знань є саме концептуальний аналіз, який за допомогою обробки суб'єктивного досвіду підводить інформацію під визначені суспільством класи та категорії. Об'єктом концептуального аналізу є значення як вторинна функціональна властивість знака, а знання, інформація про об'єкт подані у будь-якому вигляді [12, 127].

Окремі поняття та система понять є когнітивним інструментарієм людського пізнання. Їхня головна роль у нашому мисленні – це категоризація. Саме вона дає змогу групувати подібні об'єкти у відповідні класи. Комбінувальні форми можуть виконувати роль категоризаторів і класифікаторів, адже вони є головними носіями словотвірного значення. Як категоризатори досліджувані дериваційні форманти виконують транспонувальну функцію та мають загальнокатегоріальне значення, що відповідає найзагальнішим поняттєвим категоріям окремих частин мови [2, 19].

Як класифікатори (субкатегоризатори) ці словотвірні елементи наділені частковим категоріальним значенням, що відповідає певним розрядам усередині загальних категорій. За дериваційними формантами, у нашому випадку комбінувальними формами, закріплено вузьке значення як особливий "класифікатор", що дає змогу систематизувати багато понять одного порядку, одного гносеологічного членування [11, 132].

Результати проведеного стратифікаційного аналізу моделей дериватів із комбінувальними формами показують, що процес утворення дериватів за допомогою комбінувальних форм є досить активним на сучасному етапі розвитку англійської мови. Усі комбінувальні форми, лінгвальний статус яких варіює від терміноелементів морфем до терміноелементів комплексів морфем, позначають поняття або різні ознаки понять певної галузі знань чи діяльності людини. Вони виконують функцію кодування інформації на рівні деривата, внаслідок чого можливе понятійне "декодування" термінів відповідно до їхньої формальної частини.

Більшість концептуалізацій – “об’єкт”, “організм”, “речовина”, “вид”, “процес”, “рух”, “зміна”, “генезис”, “стан”, “послідовність”, “локація”, “початкова точка”, “кінцева точка”, “місце”, форма”, “частина”, “ціле”, “подібність”, “сукупність”, “властивість”, “якість”, “ознака”, “спосіб”, “результат”, “толерантність” і т. і. – реалізуються в обмеженій кількості дериватів за допомогою одиниць спеціалізованого дериваційного фонду (зона дискретності), вибір засобів якого детермінується гносеологічними та когнітивними потребами, необхідністю утворення нових термінодериватів для адекватної репрезентації і номінації результатів наукових досліджень.

У терміносистемах діють закони понятійного узгодження та понятійно-дериваційної акомодатії, згідно з якими за дериваційними формантами завжди закріплено спеціальне, вузьке значення, що дає змогу систематизувати ряд понять одного рівня гносеологічного членування. Комбінувальні форми – це матеріальна субстанція змісту наукових понять (концептів), що реалізує їхні суттєві ознаки [5, 11].

Як показало проведене дослідження, переважно усі постпозиційовані та біпозиційовані комбінувальні форми у постпозиції є морфологічно однозначними й містять когнітивну інформацію про загальнокатегоріальне значення, що відповідає найзагальнішим поняттєвим категоріям. Наприклад, формант *-agogue* вербалізує концепт: *речовина-стимулятор, ліки (emmenagogue, sialagogue)*, який ми віднесли до категорії РЕЧОВИНА; формант *-caine* вербалізує концепт: *антибіотик, ліки (novocaine, lidocaine, procaine, lignocaine)*, який ми також віднесли до макрокатегорії РЕЧОВИНА; формант *-path* вербалізує декілька концептів: *професіонал (homeopath, naturopath); прихильник певної теорії; характеристика людей (psychopath)*, які класифікуємо як складові когнітивної макрокатегорії ЛЮДИНА; формант *-rrhagia* вербалізує концепт: *паталогічний стан, хвороба (haemorrhagia, menorrhagia, metrorrhagia)*, який належить категорії СТАН, ПРОЦЕС.

Комбінувальні форми, що є першим компонентом дериваційної моделі, модифікують значення останніх компонентів дериватів та вказують на окремі специфічні ознаки понять (концептів), вербалізованих другим компонентом дериваційної моделі. Вони акцентують зв’язок із різними речовинами (біогенними, абіогенними): *acetyl, benzyl, chromphore, cyanobacterim, nitrobenzene*; фізичними явищами: *cryonics, dynamometer, electropositive, magnetopause, psychrometer, pyroelectricity*; хімічними явищами: *chemisorptions, chemotaxis, chromatolysis*; біологічними явищами, живими істотами, організмами, рослинами: *coliform, coprolite, embryonic, fungiform, lipoid, metrorrhagia, phycology*; природним середовищем: *aquaculture, anemometer, biocoenosis, fluviomarine, hyetograph*; людиною: *anthropology, androcentric, genotype, patronymic*; географічними поняттями: *Afro-Asiatic, Balto-Slavic, Greco-Roman, Hispano-Argentine*. Вони є елементами з акцентуванням різних просторових відношень і розміщення, форми: *acropetal, amphitheater, endoskeleton, entoderm, mesocarp, planosol*; відношень розміру та кількості: *longicorn, megaspore, microcopy, polygene*; якості та властивості: *anisotropic, archbishop, coenocyte, euclase, malformation*; числа: *attogram, decameter, hectare, femtosecond, hendecasyllable*.

Із наведених вище прикладів можна зробити висновок, що комбінувальні форми як другий компонент дериваційної моделі термінів є тим когнітивно-термінологічним кодом, що робить можливою категоріальну стратифікацію актуалізованих ними концептів, тому для подальшого аналізу були використані саме ці дериваційні форманти.

Логічна системність наукових понять дає змогу чітко стратифікувати розділи конкретної сфери знань і виділити їхні базові концепти. У той же час свідомість людини – суб’єкта науки – здатна одночасно виконувати концептуальний розподіл наукової картини світу на окремі фрагменти та класифікувати їх за типами (рангами, ярусами, видами), найвищі “ранги” яких відповідають “металексичі” (об’єкт, дія, людина, речовина). Число таких типів значень є злічним, а всі решта концептів розвиваються з первинних, базових, які є архетипами колективної свідомості, універсальними для усього людства. Отже, концепти – це швидше посередники між словами й екстралінгвальною дійсністю [10, 90–92].

Характерно, що для кожної терміносистеми властива своя особлива система концептів (понять) – онтологічний інвентар науки. Для одного концепту (поняття) може існувати декілька логічних множин, один концепт може бути позначений декількома одиницями мови, а мовна одиниця може бути пов’язана з багатьма поняттями. Це слід розуміти як можливість концептуальної деталізації, яка реалізується елементами мови та пов’язана з пізнанням нових сторін, явищ, властивостей, ознак, що

вимагає адекватної номінації та репрезентації. Конкретні наукові поняття (концепти) містять багато ознак і є складними утвореннями, елементи понять (концептів), у свою чергу, є також поняттями (концептами). У нашому дослідженні термін “концепт” корелює з терміном “поняття”, оскільки знання людини, закріплені в понятійній формі, репрезентують об’єкт через поняття, а самі поняття є опрацьованими наукою концептами [1, 43].

У зв’язку з розмежуванням вербальних та невербальних знань учені виділяють мовну та концептуальну картину світу, опираючись на тезу про взаємозв’язок мови і мислення. У процесі творення концептуальної картини світу беруть участь різноманітні типи мислення. Концептуальна картина світу – це глобальна, цілісна система інформації про універсам, що є у розпорядженні індивіда. Концептуальний рівень ментальної репрезентації містить інформацію, яка передається за допомогою мовних знаків. Формування концептуальної картини світу на основі чуттєвої, предметно-пізнавальної діяльності людини є результатом свідомості та дозволяє індивіду ефективно використовувати наявну систему знань.

Мовна картина світу є тією частиною концептуальної картини, яка виражена за допомогою мовних форм. Мова – важлива форма знання як засіб закріплення усіх пізнавальних можливостей свідомості людини [7, 307]. Структурною складовою частиною концептуальної картини світу є концепт, що співвідноситься зі значенням [9, 141].

Наступний етап нашого дослідження полягає у виділенні секторів концептуальної картини світу – інтегрованого гносеологічно-дериваційного простору англomовного суспільства, номінованих комбіновальними формами та дериватами, що містять ці дериваційні форманти.

Досліджувані одиниці відносили до того чи іншого сектору концептуальної картини світу на основі концептуального (предметно-понятійного) аналізу словникових дефініцій дериватів, що містять ці дериваційні форманти.

Для виділення секторів наукової картини світу за основу взяли класифікацію предметних сфер (subject areas), що її запропонували укладачі Oxford Dictionary of English. До уваги брали лексикографічні позначки типу *Med, Bot, Geol, Anat, Zool, Embr, Biol, Chem*. У результаті ми виділили такі сектори, які розглядаються як окремі моделі наукової картини світу: Біологія; Медицина; Біохімія; Кристалографія; Ботаніка; Зоологія; Фізіологія; Геологія; Астрономія; Хімія; Фізика; Генетика; Анатомія; Лінгвістика; Ембріологія; Екологія; Антропологія; Психіатрія; Історія; Геометрія; Імунологія; Ентомологія; Археологія.

Висновки. У процесі дослідження виявлено, що досліджувані дериваційні форманти переважно актуалізують концептуальні категорії природничих наук і медицини. Запропонована класифікація секторів наукової картини світу є умовною та прагматичною. Як слушно зауважують лінгвісти, будь-яка класифікація певною мірою суб’єктивна та відносна, оскільки вона передбачає підведення простішої структури під складнішу. Здійснення класифікації ускладнюється ще й розмитістю концептуальних категорій, а також тим, що часто досліджувані дериваційні форманти мають властивість переходити з однієї концептосфери в іншу й обслуговувати різні сектори наукової картини світу. У таких випадках ми, як і більшість дослідників, застосовуємо метод аналізу словникових дефініцій, а також знань загального характеру про позамовну дійсність.

Література

1. Андрусак І. В. Англійські неологізми кінця ХХ століття як складова мовної картини світу : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Андрусак Ірина Василівна. – Ужгород, 2002. – 268 с.
2. Архипов І. К. Традиционные подходы к лексической полисемии в свете прототипической семантики / І. К. Архипов // Когнитивная семантика : материалы второго междунар. школьного семинара по когнитивной лингвистике, 11–14 сент. 2000 г. / отв. ред. Н. Н. Болдырев; редкол. : Е. С. Кубрякова и др. : в 2 ч. – Тамбов : Изд-во Тамб. ун-та, 2000. – Ч. 2. – С. 21–23.
3. Бабушкин А. П. Объективное и субъективное в категоризации мира / А. П. Бабушкин // Общие проблемы строения и организации языковых категорий : материалы науч. конф. – М. : РАН, 1998. – С. 28–31.
4. Базарова Б. Б. Концептуальный анализ частицы *in* в современном английском языке : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германские языки” / Б. Б. Базарова. – М., 1999. – 20 с.
5. Буянова Л. Ю. Термин как единица логоса / Л. Ю. Буянова. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2002. – 185 с.
6. Воробьева О. П. Стилистические средства в аспекте интеграции текста / О. П. Воробьева // Исследование целого текста : тез. докл. – М. : Наука, 1986. – С. 33.

7. Дмитренко Л. В. Концептуальна картина світу в поетичних творах / Л. В. Дмитренко // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 37–44.
8. Жаботинская С. А. Частеречная семантика : категориальные архетипы / С. А. Жаботинская // Вісн. Черкас. ун-ту. Серія : Філол. науки. – Черкаси, 1998. – Вип. 7. – С. 3–14.
9. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / под ред. Б. А. Серебренникова. – М., 1988. – С. 141–173.
10. Кубрякова Е. С. Теория номинации и когнитивная наука / Е. С. Кубрякова // Языковая номинация. – Минск : МГЛУ, 1996. – С. 10–11.
11. Полужин М. М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення : [монографія] / М. М. Полужин. – Ужгород : Закарпаття, 1999. – 240 с.
12. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология : [монографія] / Е. А. Селиванова. – К. : Изд-во Укр. филол. центра, 2000. – 241 с.
13. Стернин И. А. Концепты и лакуны / И. А. Стернин, Г. В. Быкова // Языковое сознание: формирование и функционирование : сб. ст. / отв. ред. Н. В. Уфимцева. – М. : Наука, 1998. – С. 55–67.
14. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1996. – 286 с.

Статтю подано до редколегії
15.04.2011 р.